

PROTIMISIS ȘI SULTAN-MEZAT ÎN PEISAJUL SONOR AL MOLDOVEI PRE-MODERNE. PUTEREA POLITICĂ ȘI CONTROLUL SPAȚIULUI URBAN

DE

CĂTĂLIN IULIAN HRIBAN*

Abstract

A particular feature of the land law in the Post-Byzantine world is the priority of seller's relatives in any land exchange. This right of preemption, "protimesis" (προτιμήσις) was strictly enforced, any irregularities in the transaction resulting in it annulment, even one year after the fact. The "crying" of the sale, at the crossroads and in the majority of public places, had precisely the role of determining the relatives of the seller or, in certain cases, one of the previous owners of the land, to make known his/her formal option of accepting or declining the purchase, exerting or waiving thus the right of preemption. The crying procedure used the same personnel as the procedure of public auction announcement in the cases of sale of sequestered/confiscated goods or properties (sultan-mezat).

As the official gazette was inexistent, the crying is the only public address instrument, for official announcements and commercial advertisement, the professional criers being equal in importance to the executors and the land surveyors. In certain cases, the crier was also employed as one of the latter, and this versatile profession is one of the bases of the concept of public servant in modern Moldavia. The main documentary source consists in the legal decisions and court orders bearing on disputed and/or seized property. As there is no clear-cut evidence for the existence of public space in the Romanian Middle Ages, the presence of the criers in the documentary sources indicate the reality of an implicit public space, with visual and sonorous existence, even though it lacks a materiality that is clear, stable and formally defined. The fixed "crying spots" at the crossroads are augmented by the mobile announcements of the infamies during the "walk" of the felons from the court to the place of punishment, which could be in certain cases the one's domicile or the scene of one's crime.

Together with the cried official announcements, both fixed and mobile, of the government's decisions, the real estate market is the main formal contributor to the sound-townscape in the Proto-Modern European Orient.

Keywords: *Protimesis, sultan-mezat, tax-farming, preemption, town-criers, auctioneers, soundscape, real estate, post-Byzantine*

Peisajul sonor al orașului premodern din Moldova (secolelor XVII–XVIII) nu se deosebește foarte mult de cel al altor orașe din Europa Orientală. În orașul moldovenesc premodern, a cărui populație este rudimentar alfabetizată, comunicarea este în principal vizuală și auditivă, acest straturi suprapunându-se peisajului senzorial propriu orașului. La periferia lumii balcanice și sub o puternică influență culturală constantinopolitană (în același timp post-bizantină și otomană), cotidianul auditiv al orașului moldovenesc este pe atât de complex pe cât este de impozant, dominând fără drept de apel restul peisajului senzorial și mediile de comunicare în general.

Din sonoritatea cotidianului urban, autoritatea guvernantă își adjudecă o porțiune relativ importantă. Dacă discutăm în termeni de peisaj, atunci prezența importantă a autorității în peisajul sonor are rol de control, exercitarea puterii politice fiind, în mod necesar, extinsă asupra întregului spectru de moduri culturale. Inserția

* Institutul de Arheologie Iași, hriban@arheo.ro. Articol elaborat în cadrul bursei postdoctorale acordate în cadrul proiectului *Societatea bazată pe cunoaștere. Cercetări, dezbateri, perspective*, susținut prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane (POS DRU), finanțat prin Programul Social European de către Guvernul României prin contractul POSDRU/89/1.5/S/56815.

și controlul autorității în peisajul sonor al orașului se desfășoară prin câteva categorii principale de acțiuni publice:

- ceremonii publice și procesiuni
- anunțuri
- pedepse

Ceremoniile și procesiunile sunt destinate demonstrării maiestății și au o componentă sonoră importantă, după cum atestă listele de salariați ai Curții Domnești din Iași¹, care includ corpuri de muzicanți oficiali, toboșari, trompetiști și flautiști: hătmănia (armata) 6, agia (poliția) 6, Curtea 25, și ținuturile de graniță Putna (sud) și Soroca (nord) câte 6. Procedura ceremoniilor este codificată relativ târziu, în 1762, în așa numita *Condică a lui Gheorgachi* care are la bază, la rândul ei, literatura de ceremonial bizantină bazată pe *De Ceremoniis* a împăratului Constantin Porfirogenetul (secolul al X-lea). Conform *Condicii*, toate ceremoniile, indiferent de natură, erau însoțite de fondul sonor produs de fanfarele turcești ale Curții (*tabul-hané, mehterhané*)² și de clopotele bisericilor din oraș, o contrapartidă sonoră creștină la muzica turcească a Curții, atestată însă cu mult înainte de manuscrisul logofătului Gheorgachi, după cum atestă mărturia lui Achacy Taszycky, secretarul ambasadorului polon Woiczeh Miaskowski, care ajunge în 1640 în Iași, în drumul mării solii către Constantinopol: *Am văzut pe domnul însuși, când ieșea din biserică, ducându-se afară din oraș ca să se învioneze. (...) Pe când trecea, sunau clopotele pretutindeni în Iași, căci ei au avut și au acest obicei ca oamenii să se adune în asemenea împrejurare spre a admira alaiul.*³

Marile sărbători erau celebrate în public, vacarmul vesel fiind suplimentat de bubuiturile tunurilor, conform mărturiei diaconului Paul, care l-a însoțit pe patriarhul Makarios al Alepului într-o călătorie în Moldova și în Țara Românească⁴. De altfel, tunarii Curții (topcii) sunt enumerați în lista lefurilor împreună cu toboșarii și trompetiștii.

Anunțurile oficiale priveau de obicei hotărârile domnești de interes public (în general noi impozite sau prestații, ori modificarea celor existente) sau local (promovarea unor funcționari sau demiterea altora, ori „certarea”, adică pedepsirea unor delicvenți). „Certarea” propriu-zisă era adesea simultană în timp și spațiu cu proclamarea faptelor și sentinței delicventului, în cazul negustorilor necinstiți aceștia fiind pedepsiți la locul faptei, la dugheana proprie, fiind supuși bătăii cu bastonul la tălpi sau la spate în fața vecinilor și clienților, în timp ce proclamația se făcea la fiecare răspântie de pe drumul străbătut de condamnat de la închisoare până la locul pedepsei. O decizie a Divanului din 1783 privitoare la pedepsirea tâlharilor stipulează pedepsirea recidiviștilor „bătându-se pe toate ulițele orașului Iașii, să se trimeată la pedeapsa ocni”⁵. După stabilirea prețurilor maximale pentru piețele orașului Iași, în 1792, negustorii care se fac vinovați de încălcarea reglementării sunt pasibili de „cercetare cu bătaie la vederea obștii”⁶ (instrucție fizică) înainte de a-și primi pedeapsa legală.

Un tip special de manifestare sonoră a autorității o constituie licitațiile. Vânzarea prin strigare a bunurilor nu este o noutate de origine post-bizantină introdusă în Moldova în secolul al XVII-lea, fiind o practică comună în Europa medievală, licitațiile publice organizate de autorități fiind mai ales utilizate pentru valorificare a bunurilor datornicilor falșiți sau decedați. O astfel de licitație dura mai multe zile, termen în care, după anunțul inițial, repetat apoi zilnic de aprozii agiei, doritorii își făceau cunoscute ofertele oficialului însărcinat cu organizarea licitației. Licitația deschisă ca apanaj al autorității are în Moldova un aspect particular, datorat, foarte probabil evoluției culturale post-bizantine: includerea între autoritățile cu dreptul de a organiza *sultan-mezat*-ul și a Mitropoliei, prin persoana mitropolitului sau a unui patriarh vizitator, dacă era cazul. Acest aspect particular își găsește antecedentele în Bizanț: avem știre despre o licitație de opt zile organizată de patriarh în timpul asediului sultanului Murad I (1394–1402), pentru a vinde proprietățile unui Manuel Bouzenos, ca bunuri primite drept zestre a soției sale, era necesară aprobarea legală, ca soluție de forță majoră⁷. Dacă nu este o procedură nouă, licitația este însă o instituție puternic augmentată în secolele al XVII-lea și

¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași* (în continuare se va abrevia *Documente Iași*), (ed. I. Caproșu), vol. VII, Ed. Tehnopress, Iași, 2000, 211, p. 270.

² *Literatura românească de ceremonial: Condica lui Gheorgachi, 1762*, (ed. D. Simionescu), Ed. Fundația Regele Carol I, București, 1939, p. 65.

³ *Călători străini despre Țările Române* (în continuare se va abrevia *Călători străini*), vol. V, (eds. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu), Ed. Științifică, București, 1973, p. 170.

⁴ *Călători străini*, vol. VI, 1975, p. 117.

⁵ *Documente Iași*, VIII, 152, p. 201.

⁶ *Documente Iași*, IX, 130, p. 118.

⁷ N. Necipoglu, *Byzantium Between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, p. 163.

⁸ S. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 35.

al XVIII-lea, când practica scoaterii la licitație a funcțiilor cu atribuții fiscale, după exemplul otoman, devine prevalentă. În Moldova secolului al XVIII-lea licitația publică, deschisă sau selectivă, este într-atât subordonată instituției licitației anuale a impozitelor încât denumirea acesteia din urmă (sultan-mezat, din turcescul mezat = licitație) se extinde asupra întregii categorii procedurale.

Licitatia impozitelor în Imperiul otoman este cunoscută drept *iltizam*⁸, un sistem prin care taxele erau arendate, pe rând, persoanelor (*mültezim*) care licitaseră sumele cele mai mari, pe durata unui an. *Iltizam*-ul oferea suficient numerar unui stat militar în permanentă expansiune. Sistemul de arendare viageră, *malikane*⁹, înlocuiește *iltizam*-ul la sfârșitul secolului al XVII-lea, asigurând un sistem mai fluent și mai sigur de încasări în numerar pentru guvernul otoman. Deși viageră, arenda sub sistemul *malikane* putea fi revocat dacă la licitațiile anuale un competitor oferea o sumă anuală mai mare decât a contractului în vigoare. Sistemul *sultan-mezat* de arendare prin licitație a impozitelor în Moldova era, foarte probabil, un sistem hibrid între *iltizam* și *malikane*, importanță fiind licitația publică organizată la Curte la sfârșitul fiecărui an, la care putea participa orice persoană liberă care putea garanta, cu gajuri sau cu garanți, suma oferită la licitație. Este interesant de remarcat că strigarea nu era în sarcina unor crainici profesioniști, cum erau cei aflați în slujba agiei (poliția) sau a vorniciei porții, ci erau angajați licitatori profesioniști care se ocupau cu vânzarea en-gros a mărfurilor (telali), cel puțin în cazul vânzării proprietăților sechestrate. Documentele din secolele XVII–XVIII atestă invariabil utilizarea telalilor în cazul proprietăților scoase la mezat de către autorități. Frecvența acestor licitații ne dă nu numai măsura instabilității economice a secolului al XVIII-lea în Moldova, dar și gradul în care autoritatea domina, prin ceremonii, pedepse și licitații publice, peisajul sonor al orașului.

Aparatul guvernamental al *sultan-mezat*-ului și telalii angajați de acesta ajung să fie inserați în peisajul sonor al orașului și pe altă cale, aparent fără legătură cu proprietățile sechestrate, dar aparținând totuși pieței imobiliare: vânzarea proprietăților grevate de dreptul de preempțiune.

Προτίμησις = *protimesis*, în română *protimisis*, este dreptul de preempțiune al vecinilor la cumpărarea unei proprietăți, derivat din același drept al coproprietarilor în indiviziune la răscumpărarea unei părți din proprietate la ieșirea din indiviziune a unuia dintre ei.

Instituția *protimisis*-ului este mult mai veche, în societatea românească tradițională, decât atestarea acestui termen la sfârșitul secolului al XVII-lea. Datorită structurii speciale a proprietății agrare, deținută de către întreaga comunitate, în bloc, reglementarea ieșirii din indiviziune și a vânzării preferențiale a proprietății astfel separate are o importanță fundamentală pentru buna funcționare a societății. Indiviziunea proprietății agrare este ușor de înțeles dacă luăm în calcul faptul ca marea majoritate a comunităților rurale românești medievale sunt compuse din descendenții unei familii fondatoare, proprietarii în indiviziune fiind rude, descendenții direcți ai fondatorului păstrând în familie atribuțiile de autoritate locală și de reprezentare față de autoritățile superioare.

Datorită importanței acestei instituții în societatea medievală românească, transferul acesteia în mediul urban, care are un regim al proprietății complet diferit de cel rural, este un proces rapid și facil. Actele de vânzare și cumpărare a terenurilor urbane fac referire la dreptul de preempțiune al vecinilor încă din secolul al XVI-lea, deși co-proprietatea sau indiviziunea ies din discuție în cazurile în care dreptul de preempțiune este invocat.

Având originile în solidaritatea fiscală a comunității agrare bizantine, *protimisis*-ul este legiferat în Imperiul Bizantin relativ devreme, în secolul al X-lea, fiind invocat cutumiar în tranzacțiile funciare cu mult înainte. Originile legislative trebuie căutate într-un decret (*novella*) al împăratului Romanos Lekapenos din 922 sau 928¹⁰. Conform acestui interpretării acestui decret, la vânzarea sau transferul unor drepturi asupra unei proprietăți trebui să aibă precedență următoarele persoane, în ordine: coproprietarii, anume, în ordine: coproprietari care sunt și rude, coproprietari în virtutea unei asocieri anterioare, cum ar fi achiziția în comun a proprietății, coproprietari obișnuiți, cumpărători independenți ai unei porțiuni de proprietate; persoanele ale căror proprietăți se află în relații de solidaritate fiscală sau contractuală; vecinii.

Atât în mediul rural cât și în cel urban, preempțiunea se manifestă sub forma priorității la cumpărare a persoanei care este „răzeș” (proprietar în indiviziune, coproprietar), a anulării unei vânzări la cererea unei persoane cu drept de preempțiune mai puternic (care este „răzeș mai de aproape” sau a refuzului temporar de a

⁹ *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, (eds. Gábor Ágoston, Bruce Masters), Facts On File Inc., New York, 2009, p. 556, sub voce „tax farming”.

¹⁰ E. Papagianni, *Protimesis (Preemption) in Byzantium*, in *The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century*, (ed. Angeliki E. Laiou), vol. III, Dumbarton Oaks, 2002, p. 1072

vinde unui cumpărător „extern” datorită faptului că persoanele îndreptățite nu au invocat sau declinat dreptul la cumpărare preferențială.

Sub aspectul primar, legat de coproprietatea indiviză, preempțiunea din mediul tradițional românesc este similară mai degrabă instituției bizantine a *anakoiosis*-ului, care desemnează solidaritatea unei comunități în egală măsură fiscal și geografic, care stă la baza dreptului de *protimesis* legiferat de Roman Lekapenos în secolul al X-lea. Este interesant de remarcat că *protimesis*-ul urban, omniprezent în secolele XVII–XVIII funcționează în exact aceiași parametri și aceleași cazuri ca în Bizanțul secolelor X–XII, cu amendamentul că *novella* lui Romanos Lekapenos avea ca obiect proprietatea rurală și agrară.

Interpretarea medievală a *protimesis*-ului bizantin prevedea aplicarea acestuia exclusiv în cazul transferului oneros al proprietății sau uzufructului, cazurile de transfer neonerose (moșteniri rezervate sau prin testament sau donații) fiind exceptate. Exercitarea dreptului de preempțiune era condiționată de somarea celor îndreptățiți să își declare opțiunea, dovedirea unei somații defectuoase putând duce la anularea vânzării. Obligația somației revenea vânzătorului, iar persoanele îndreptățite aveau un termen de 30 de zile, prelungit în cazuri de excepție la mai multe luni. La expirarea termenului cumpărătorul preferențial declarat, cu cel mai puternic drept de preempțiune conform ierarhizării din glosa *novellei*, încheia contractul. După expirarea termenului revendicările în virtutea *protimesis*-ului nu mai erau luate în calcul, cu excepția cazurilor în care era dovedit că un pretendent nu fusese înștiințat de vânzare. Numeroasele cazuri de contestații în virtutea dreptului de *protimesis* atestate în Moldova secolului al XVIII-lea dă o măsură a frecvenței încălcării, de către vânzător sau de cumpărătorul pretendent, a normelor de aplicare a dreptului de preempțiune. În același context se explică lungile liste de martori ai tranzacțiilor imobiliare, marea majoritate fiind vecini ai vânzătorilor și, în consecință îndreptățiți a avea prioritate la cumpărare, mărturia lor dovedind faptul că au fost invitați și au declinat să își exercite dreptul de preempțiune, fiind și martori contra unei contestări ulterioare a tranzacției, din partea vreunei persoane îndreptățite, care a declinat cumpărarea și a fost omisă ca martor, dar care se răzgândește ulterior, cel mai adesea din motive financiare, ne-dispunând de suma cerută în termenul legal. Astfel de cazuri umplu rolurile Divanului princiar în secolul al XVIII-lea.

Atenția acordată de autorități corectitudinii aplicării dreptului de *protimesis* și, în speță, evitării proceselor repetate și îndelungate, este reflectată în utilizarea aparatului *sultan-mezat*-ului pentru strigarea vânzătorilor dificili, grevate de datorii sau de moșteniri complicate, pentru a face în modul cel mai public posibil invitația la exprimarea dreptului de preempțiune, conform „pravilei”, codul de legi bizantin tradus și publicat în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea.

Un foarte interesant document din 1794 este un raport al unui funcționar al agiei, care raportează principelui modalitatea în care a soluționat cererea unui cumpărător al unui loc de casă pus sub sechestru, cu drept de *protimesis* de rang scăzut, de a se cere persoanelor cu îndreptățire de grad mai mare să își facă opțiunea cunoscută. Acest Ștefan Mahtu, fost mare căpitan de darabani, face plângere la principe cerând „să i se facă legiuita publicațiune”¹¹. Principele ordonă șefului poliției (marelui agă) să soluționeze cazul, iar acesta cere lui telal-bașa (capul breslei licitatorilor) să „facă publicație de șasă luni”. La expirarea termenului, ca și după expirarea unei perioade de grație neprecizate, ne-prezentându-se nici un „*protimesitor*”, cumpărătorul poate să încheie în pace contractul de cumpărare.

Un document similar, tot din 1794, folosește un vocabular identic, în acest caz nefiind nici măcar în dispută o proprietate grevată de datorii sau aflată sub sechestru. După ce marele agă cere lui telal-bașa să organizeze publicarea invitației, „*protimesitorii*” au ieșit la iveală și au rezolvat cazul, returnând cumpărătorului ne-privilegiat suma plătită¹². Se pare că breasla telalilor din Iași avea un rol la fel din important în tranzacțiile organizate de autorități ca și în comerțul privat, în care erau principalii intermediari între angroșiștii locali și asociațiile levantine care dețineau monopolul marelui comerț în interiorul și la periferia Imperiului Otoman. Conform unui raționament similar, dacă telalii dețin un rol important în componenta sonoră a pieții, rolul lor aici fiind semi-public, în calitatea lor de actori cei mai vizibili ai licitațiilor publice (*sultan-mezat*-ului) domină sonor piața imobiliară, mai ales cu aportul, slab cantitativ dar important ca impact, al „publicației” pe care o fac beneficiarilor dreptului de *protimesis*, acesta fiind un rol interesant, prin care se substituie unei bresle a crainicilor, care lipsește în orașul moldovenesc premodern, acoperind o nișă importantă în conglomeratul sonor al urbanității pre-moderne.

¹¹ *Documente Iași*, IX, 275, p. 264.

¹² *Documente Iași*, IX, 276, p. 265.